

Aivar Pöldvee: „Harju-Madisel oli üks paremaid ja ruumikamaid talurahvakoole kogu Eesti- ja Liivimaal. Täiesti erandlik oli kuninga käsul otse riigi poolt makstav koolmeistripalk ja noor, kuid juba õige kogenud ning kolme keelt rääkiv koolmeister.”

Lisandusi koolmeister Bengt Adamsoni eluloole

A i v a r P ö l d v e e
Ajaloolane

Ehkki Rootsi-aegset talurahvakoolide ajalugu on kaua ja küllaltki põhjalikult uuritud, oli kuni viimase ajani ainus „elulooga” talupoja päritolu koolmeister Ignatsi Jaak. Nüüdseks on saanud endale eluloo ka Bengt Adamson, Risti köstri Uustalu Adama poeg (sünd u 1672).

Rootsi-aegsest eesti koolmeistrist Uustalu Bengtist, Bengt Gottfried Forseliuse ühest kõige andekamast õpilasest, on Hariduse veergudel juba juttu olnud (Pöldvee 2005). See Risti kihelkonnast pärit noormees aitas nn Forseliuse seminaris lugemist õpetada. Niisugune teadmine pärineb palgakviitungilt (24.08.1686 Arul), mille koopia on säilinud Riias Läti riiklikus ajalooarhiivis. Forseliuse teine abiõpetaja Tartus oli Jõesuu Toomas Harju-Madiselt. Järgneva loo sissejuhatuseks sobib sirvida artiklit (Pöldvee 2001b), milles on esitatud oletus, et Uustalu Bengt võis olla seesama tubli Sangaste koolmeister, keda kooli ajalugu tunneb Bengt Adamsoni nime all (Reiman 1895, 30; Raudsepp 1994; Vahre 1995, 105–108). Oletusele an-

dis peagi tuge dokument (vt tagapool), millest selgus, et Risti köstril Uustalu Adamal oli poeg nimega Bengt. Kuna ligi poole Risti kogudusest moodustasid tol ajal rootslased (vt lähemalt Pöldvee 2001a), siis rootsipärase nimetraditsiooni järgi kõlanuks Adama poja Bengti nimi – Bengt Adamson. Paremat tõestust olnuks raske soovida, kuid päris ümberlõkkamatu polnud seegi kolme sajandi tagune tunnistus.

Puuduv lüli

Ajalool oli aga varuks veel üks üllatus. 1690. aasta jaanuaris tegi meeskohtunik Reinhold Engdes Eestimaa asehalduri Adolf Tungeli korraldusel visitatsioonireisi Harjumaal, et tutvuda köstrite olukorraga. Ringkäigu peaülesanne oli sel-

gitada välja, kas köstrid on valmis enda õlule võtma ka koolmeistri ülesanded. Kontrollreisi aruande leidis Eesti ajalooarhiivist ajaloolane Enn Küng ja juhtis sellele lahkelt ka siinkirjutaja tähelepanu. Aruanne tervikuna ootab alles põhjalikumat läbitöötamist, kuid Risti ja Harju-Madise kiriku juures kirja pandud andmed lausa nõuavad tutvustamist, sest neis on peidus nn puuduv lüli – möödapääsmatu samm tõestusahelas, millela oletus ei saa muutuda väiteks.

Niisiis, 21. jaanuaril 1690 viibis Harju meeskohtunik Ristil ja järgmisel päeval Harju-Madisel. Risti köstri Uustalu Adama kohta märgitakse protokollis, et ta oskab lugeda ja õpetab pühapäeviti kirikus nii eesti kui ka rootsi keeles katekismuse viit peatükki. „Tema poeg nime-

ga *Bengt Adamsohn* on õpetanud kaks aastat talunoori [Sangaste pastori] härra praost Rauscherti juures Tartu distriktis, on nüüd teist aastat Harju-Madise pastori juures ja õpetab talupoegi lugema." Harju-Madisel pandi aga kirja järgmist: „Mis ülesehitatud kooli[majasse] puutub, siis see on heas olukorras ja poisid saavad seal ülalmainitud *Bengt Adamsohn*'i käest nii rootsi kui ka eesti keeles usinasti õpetust. Aga kool on uus hoone kahe vastamisi toaga, mõlemalt poolt heade klaasakendega varustatud, ja ühe toa kõrval on kaks väikest kambrit, kus poisid saavad oma proviant hoida.”¹

Oletus, et Uustalu Bengt ja Bengt Adamson on üks ja sama isik, leidis lõpliku kinnituse. Järelikult olid Risti köster ning tema poeg Bengt tõepoolest rootsi päritolu ja valdasid mõlemad nii rootsi kui ka eesti keelt. Bengti jäljed, mis kadusid Sangastes 1688. aastal, ilmusid nüüd taas nähtavale kodukandis. Nii nagu üksainus mosaiikikild võib kokku panna terve pildi, on saanud nüüd senisest selgemad piirjooned mitte üksnes Harju-Madise ja Risti kooliajalugu, vaid mõnevõrra ka Eesti kultuurilugu laiemalt. Seetõttu võiks lugeja andestada artikli autorile ka teemast tulenevad enesekordamised.

Kool Ristil

1683/1684 õpetas Bengt Gottfried Forselius Ristil 50 eesti ja rootsi poissi lugema. Risti kooli asutas ja pidas seda ülal rootslasest diakon Gabriel Herlin, kes oli B. G. Forseliuse õemees. Selsamal talvel sai Herlinist nimetatud kaksikihelkonna hingekarjane, sest jaanuaris suri tema äi, Harju-Madise ja Risti pastor Johannes Forselius. B. G. Forselius oli sel ajal veel õigusteaduse üliõpilane. Risti koolis õpetades kasutas ta meetodit, mille abil tema koduõpetaja teda ennastki oli lugema õpetanud. Väidetavalt oli tegemist vana Saksamaalt pärit lugemisviisiga (Wieselgren 1943, 68–69, 83), aga teisel on Herlin nimetanud selle leiutajaks ennast koos naisevend Forseliusega (Pöldvee 1989, 606).

Meetod seisnes selles, et kaashäälikuid nimetati harjumuspärase *ka, el, em, en*, asemel „tumma e” abil *ke, le, me, ne* jne, nii et kõik tähed kõlaksid oma „loomuliku häälega” ja silbis poleks rohkem häälikuid kui tähti. Sarnast

õpetamismeetodit kasutati 16. sajandil Saksamaal (Valentin Ickelsamer jt) ning 17. sajandi teisel poolel soovitasid täpselt neidsamu tähenimesid prantsuse õpetlased Claude Lancelot ja Antoine Arnould (1660/1975, ptk VI) Port-Royalis uue loomuliku ja kõigile keeltele sobiva õpetamisviisi raames. Palju korratud seisukoht, et Forseliuse meetod järgis Jan Amos Komenskýt, kelle entsüklopeedilise ülesehitusega ladina keele õpik „*Orbis sensualium pictus*” andis uue aabitsa koostamisel „kõige konkreetsemat eeskujut” (Andresen 1991, 10, 18), pole leidnud otsest kinnitust. Komenský õpiku „*Janua lingvarum reserata*” järgi õpetas Tallinna toomkooli rektor Johannes Forselius ladina keelt juba 1638. aastal (vt Pöldvee 2009, 244–245), kui kuulsaks saanud poja sünnini jäi veel üle kahekümne aasta. Aga seegi uus fakt räägib vaid üldisemast pedagoogilisest foonist. Mainitud tähenimesid Komenský ei kasutanud.

Herlinilt pärineb teade, kuidas Risti koolipoistele valmistas õppimisel raskusi *h*-täht, mis Stahli-pärasest eesti kirjaviisis märkis vokaali pikendust. Eksituste ärahoidmiseks kriipsutati pikendus-*h*-d lugemistekstidest (aabitsast, katekismusest ja lauluraamatust) lihtsalt maha (Wieselgren 1943, 104). Seesama tülikas praktiline probleem juhtiski Forseliuse eesti kirjaviisi häälduspärasemaks muutmise juurde. Õppetöö kakskeelses koolis mõjus kui keelekümbel – ja mitte üksnes õpilastele, vaid ka koolmeistrile. Samas sai selgeks vajadus kohandada aabits hääldust järgivale õppeviisile, millest kasvas edaspidi samm-sammult välja ortograafiauendus. Pole põhjust kahelda, et Arul õppisid uue meetodiga lugema ka Uustalu Bengt ja Jõesuu Toomas.

Lugemisõpetajana Tartus

Talvel 1685/1686 (varasema kohta andmed puuduvad) õpetasid Uustalu Bengt ja Jõesuu Toomas Tartus Forseliuse koolis lugemist. Nende õpilaste seas oli ka Ignatsi Jaak, kellest tänapäeval on kujundatud omamoodi eesti õpilaste ja õpetajate võrdkuju (vt <http://www.forselius.ee/index.php?page=medal-suur-kuldtukat>). Kuna Tartusse saadeti õppima poisse nii Põhja- kui ka Lõuna-Tartumaalt, tuli seminaris hakkama saada kahe keele-

murdega, millel mõlemal oli oma kirja-keel. Tartu-keelsed kooliraamatud valmistas ette Adrian Virginius (Vergin), kes tegeles neil aastail piiblitõlkega. 1685. aastal trükiti Riias Tartu-eesti lauluraamat ja järgmisel aastal „Wastne testament”, katekismus ja aabits olid olemas varem. Tartu-eesti raamatute keel oli juba üsna rahvapärane ning Virginiuse parandatud kirjaviis ei kasutanud tähti *f, x, y* ja *ck*, kuid pikendus-*h* jäi ometigi püsima. Seda tuli arvestada ka koolmeistrite õpetamisel.

Kõigele vaatamata leidis Forselius, et rootsi- ja soomepärase ortograafia teeb õpetamise hõlpsamaks, ning pööras Tallinna-eesti kirjaviisi teisele rajale. Uues aabitsas, mida ta tahtis 1685. aasta sügisel trükkida Tallinnas, olid pikad vokaalid märgitud juba kahe tähega (Pöldvee 1992, 441). Kas uuendatud kirjaviisis aabits Tallinnas ka ilmus või trükiti see lõpuks Riias, ei ole teada, aga selge on see, et talvel 1685/1686 õppisid tulevased koolmeistrid ära ka uue kirjaviisi, et üleminekuajale kohaselt olla valmis erineva ortograafiaga raamatute lugemiseks.² Ümberlülitus ei olnud väga keeruline, näiteks seni Tallinnas trükitud raamatuid kasutanud Pärnu koolipoisid said uue lugemisviisi selgeks kaheksa päevaga, nagu kirjutas pastor Bernhard Freyer (19.04.1688) Forseliusele (Wieselgren 1943, 106),³ Tartu-murdelistes Liivimaa koolides loeti ja lauldi aga pikendus-*h* abil edasi kuni 1690/1691. aastani, kui selles kirjakeeles võeti omaks Forseliuse ortograafia.

Koolmeistrina Sangastes

1686. aasta sügisel, kui Forseliuse seminar oli Tartus oma ülesande täitnud, kutsuti Uustalu Bengt koolmeistriks Sangastesse. Seal esineb ta juba vaba mehe nime all – Bengt Adamsonina. Tema kutsujaks oli Liivimaa ülemkonsistoriumi president Friedrich von Plater, kes oli pärit Sangaste kihelkonnast Laatrest. Sangaste pastor ja Lõuna-Tartumaa praost Chilian Rauschert andis koolitoaks kirikumõisa vana häärberi ja koolipoiste öömajaks oma rehe. Paneme tähele, et Sangastes räägiti Tartu murret, aga Bengt sai sellele vaatamata õpetamisega suurepäraselt hakkama. Rauschert kirjutas Forseliusele (20.05.1687, 15.05.1688), et poiss on „vaevalt

üle 15 aasta vana", kuid pastor ei tarvitsenud koolitööd kontrollida rohkem kui korra kahe-kolme nädala jooksul. Ja ehkki talupojad avaldanud esialgu asja suhtes umbusku, imestanud nad varsti, et selle poisikese õpilased („olgugi mõned neist üle 20-aastased ja habemikud, teised aga enamikus sama vanad või mitte nooremad kui ülalmainitud Bengt") ilma vitsahirmuta nagu kord ja kohus lugemist õpivad. Õpilaste hulgas olnud koguni üks üle 30 aasta vana kilter, kes hoopistükkis ise koolimineku tötu nuhtlemispiitsa kõrvale pani. Suurem jagu Bengti õpilasi sai tähed selgeks tunni ajaga, viie nädala pärast polnud neil enam aabitsat vaja ja kümne nädalaga oskasid nad üsna hästi lugeda.

Samal sügisel (1686) reisis Forselius ühes Ignatsi Jaagu ja Pakri-Hansu Jüriiga Stockholmi (vt Põldvee 2006). Tekib küsimus, miks ta ei võtnud kaasa kaht oma kõige kogenumat kasvandikku ja abilist Bengti ja Toomast. Aga vastus on juba teada – need poisid „olid tööl" ega saanud reisile minna. Küll aga sõitis Bengt ühes Rauschertiga Riiga, kui viimane külastas 1687. aasta kevadel kindralsuperintendent Johann Fischerit. Rauschert mainib kirjas Forseliusele (20.05.1687), et enamik Bengti õpilasi on ühe talvega kaugemale jõudnud kui läti koolilapsed sakslastest koolmeistrite juhatusel kahe talvega. Fischer, kellele Bengti nimi oli juba varasemast tuttav,⁴ olevat nõustunud Rauschertiga ning arvanud, et „laskade ja ebajärjekindlate" sakslaste asemel tuleks koolmeistrite võtta mitterakslasi, st läti ja eesti talupoisse. Rauschert tunnustas Bengti edusamme saksa keeles ja mainis, et poisist võib tulevikus saada mõne saksa koguduse köster. Riias kohtuti veel teistegi mõjukate isikutega, kellele Bengt samuti oma tublidust demonstreeris. Nende seas oli äsja Stockholmist naasnud Liivimaa maamarssal ja Riia komandant ooberst Gotthard Wilhelm Budberg, Sangaste mõisa rentnik, kes Bengti kiitis ja lasi noormehel endale koguni laulda. Rauschert lisas: „Teised, kes Bengti Riias nägid ja minult kuulsid, mida ta läinud talvel on korda saatnud, ei tahtnud seda sugugi uskuda" (Wieselgren 1943, 99–100).

Eespool nimetatud Friedrich von Platter tunnustas kirjas Forseliusele (20.05.1687) samuti Bengti taiplikkust ja usi-

nust ning võrdles tema õpetust Pärnu koolmeistriga: „Kogemus näitab, et see meetod on nendele õpilastele palju kergem, meelepärasem ja tulutoovam. Sest ma ise lasin mõne aja eest üht muidu väga andekat 18-aastast poissi Pärnu mitteraksa koolis õpetada, kuid vaevalt sai ta nõnda hästi hakkama kui see poiss" (Wieselgren 1943, 98, 105). Sangastesse jäi Bengt Adamson veel teisekski talveks.

Kuninglik lahendus

31. detsembril 1686, kui Forselius Stockholmis viibis, andis kuningas Karl XI korralduse, et talulastele lugemise õpetamiseks ja kristliku õpetuse edendamiseks tuleb [Eesti]maal siin-seal ehitada mõni koolimaja, eeskätt Harju-Madisel ja Ristil, sest seal on mõisate reduktsioon juba läbi viidud. Mõlema kihelkonnas mõisate sissetulekuist tuli kahe koolmeistri ülalpidamiseks eraldada kokku 50 hõbetaalrit. Asehaldur Adolf Tungal andis (08.02.1687) kuninga käsu Harju-Madisele ja Ristile edasi, täpsustades, et koolimajal peab olema kaks kõrvuti asetsevat kambrit, kumbki kolm sülda pikk ja lai, ning väike eeskoda (Wieselgren 1943, 92–94).⁵

1688. aasta suve hakul oli Arul osalt pastor Herlini enese laenu varal koolimaja saanud hea laudkatuse alla ning korstenegi oli pooleldi üles laotud. Sügiseks loodeeti ehitus valmis saada. Harju-Madisel olevat aga diakon Gustav Johann Laurentius lasknud ehitada kaks kambrit rohkem, kui asehaldur käskis (seega neli kambrit) ning aknaavad 30 klaasi jaoks. Kust kõige selle tarvis vahendeid hankida, ei osanud pastor Herlin arvata. Arul oli selleks ajaks koolis käinud juba 75 poissi, lugeda oskajate arv oli aga suurem – Harju-Madisel kokku 60 ja Ristil 84. Lugemise selgeks saanud lapsed asusid teisi õpetama, peale selle õpetas lugemist kaks jalust vigast santi (Wieselgren 1943, 116–117). 1688. aasta sügisel vahetasid Herlin ja Laurentius vastastikku elukohad, st pastor kolis Harju-Madisele ja diakon Ristile. Kohaliku koolihariduse keskpunkt kandus nüüd Harju-Madisele ning seal sai ametisse ka Bengt Adamson. Forselius reisis samal ajal teist korda Stockholmi, kus kuningas määras ta eesti maakoolide inspektoriks. Tagasiteel ta teatavasti hukkus.

Bengti kodu

Nagu öeldud, oli Bengt Adamson Risti köstri Uustalu Adama poeg. Köstri talu asus Risti Kirikuküla ja Kõmmaste küla vahel, seal, kus tänapäeval seisab Risti koolimaja. 1640. aastal eraldas Risti mõisnik Heinrich von Lohn Kõmmaste küla oma tütre abikaasale Herman von Classenile. 1686. aastal taasriigistati reduktsiooni käigus ka Kõmmaste maad. Vakuraamatusse, millega fikseeriti talupoegade koormised ja kohustused, kanti ka Uustalu Adama $\frac{3}{4}$ -adramaaline hajatalu (*Ströhemman*).⁶ 1690. aasta kevadel tekkis Kõmmaste rentnikul leitnant Caspar Johann von Dannenfeldil, kes oli abielus von Classeni tütreaga, plaan köster Adam välja tõsta ning Uustalu maadele mõis rajada. Kuna Kõmmastes vaba maad ei olnud, sõlmis Dannenfeld 27. aprillil talupoja ümbertõstmise asjus lepingu Risti mõisniku Nicolai von Höwelniaga, kellel oli vaba koht Kirikukülas.

Lepingus ütleb Dannenfeld, et tegemist on hea talupojaga, keda ta ei taha ruineerida. Kuna Adam tahaks elupäevade lõpuni köstriametit pidada ning kirikhärrad Herlin ja Laurentius soovivad seda samuti, sest sellise palga eest pole võimalik uut köstrit leida, nõustuvad sellega ka Dannenfeld ja Höwel. Dokumendis loetakse üles kogu talupoja vara (*Habseligkeit*): „naine ja lapsed, 1 tütar, 4 poega, 2 poega naistega, 2 poega ilma naisteta, nimeliselt Matz, Jack, Heinrich, Bengt" ja kariloomad.⁷ Sealjuures lepitakse kokku, et kui pärast Adama surma vajab Dannenfeld tema lapsi, peab Höwel nad loovutama koos kogu vara, kariloomade ja hobustega, kui aga sureb keegi Adama lastest, kuu- lub nende isalt saadud pärandus samuti Dannenfeldile. Uustalus sõlmitud lepingule kirjutatakse kahe mõisahärra kõrval tunnistajatena alla ka pastor Herlin ja diakon Laurentius.⁸

Lepingust näeme, et Bengt oli pärit üsna jõukast perest, tal oli õde ja kolm venda, kelle seas ta ise oli vististi noorim. Nii võib oletada perepoegade nime- tamise järjekorrast. Bengti sünniaasta võis olla 1672, kui usaldada Sangaste Rauscherti hinnangut. Köster Adam jäi esialgu siiski oma kodust välja tõstmata, kuid pidi loovutama suurema osa talust Dannenfeldi mõisakesele ja ise leppima

¼ adramaaga.⁹ 1725.–1726. aasta adramaarevisjon (Eestimaa... 1725, 224) enam Uustalu ei nimeta, küll aga oli Kõmmaste mõisa vabadike seas *Wanna Adam* (st vana Adam), arvatavasti Bengti isa. Seesama Adam pandi kirja ka 1732. aasta adramaarevisjonil kui „vana ja nõder mees”.¹⁰

Täielik õitseng

Esitatud kildudest saame kokku pildi, mis lubab öelda, et Harju-Madisel oli üks paremaid ja ruumikamaid talurahvakooli kogu Eesti- ja Liivimaal. Eriti uhkeks tuleb pidada suuri tinaraamides klaasaknaid, millesarnaseid muidu võis näha üksnes mõisas, pastoraadis või linnas. Täiesti erandlik oli kuninga käsul otse riigi poolt makstav koolmeistripalk ja noor, kuid juba õige kogenud ning kolme keelt rääkiv koolmeister, kes õpetas üheskoos eesti ja rootsi lapsi. Sel taustal saab uue sisu ka pastor Herlini algatus, millest kirjutas Lääne-Harju praost ja Keila pastor Anton Heidrich konsistooriumile (23.11.1689). Herlin olevat esitanud pärast Forseliuse hukkamist Stockholmis ettepaneku hakata oma koolis „oma õpetamismeetodil” õpetama ka võõraste kihelkondade poisse. Heidrich oli häiritud, et ettepanek tehti konsistooriumist mööda minnes, ja rõhutas samas, et kõnealune õpetamismeetod ei ole veel küllalt läbi proovitud, et seda üldiselt kasutusele võtta (Põldvee 1992, 442).

Kuningas oli 8. augustil 1689 andnud Eestimaa kindrakubernerile korralduse hakata astuma samme kihelkonnakoolide asutamiseks, nii nagu seda oli juba tehtud Liivimaal, ning tõenäoliselt kavatses Herlin asuda Harju-Madisel ühes Bengt Adamsoniga ette valmistama õpetajaid Eestimaa kubermangu koolidele. Võib-olla lootis ta seeläbi enda käsutusse saada ka Forseliusele määratud inspektoripalga. Eestimaa konsistooriumi ja Herlini suhted jäid paraku edaspidigi jahedaks. Eesti- ja Liivimaa maakoolide inspektoriks sai aga Johann Hornung, B. G. Forseliuse õepoeg, kes tegutses Liivimaa kindralsuperintendendi käe all ja sai oma töötasu Riist. Etteruttavalt olgu öeldud, et Eestimaa rüütelkond otsustas maapäeval 5. märtsil 1691 pöörduda kindralkubeneri poole palvega taotleda kuningalt, et kogu

maal kehtestataks uus õpetamismeetod (*Neue Lehr Ahrt*), millega noored kiiremini lugemise selgeks saavad (Põldvee 2002, 139).¹¹ Seega oli õppeviis, millega alustati Arul talvel 1683/1684, võitnud ka aadli poolehoidu. Seda muidugi põhjusel, et lugemaõppimisele „raisati” nüüd kahe talve asemel vaid üks.

Bengt Adamsoni töö Harju-Madise koolmeistrina kandis head vilja. Eestimaa konsistooriumi kooliaruandesse on 22. jaanuaril 1691 Herlini sõnade järgi kirjutatud: „Tema juures olevat kool mitte ainult üles ehitatud, vaid ka talu-noorte õpetamine täies hoos (*in vollem Schwang u. ehse*). Ka Ristil peab kool ehitatud saama, sealne noorus käib seni Harju-Madisel koolis.” 1693. aasta aruande järgi (18.01) oli Ristil koolimaja küll ehitatud, aga mitte veel päris valmis, kuigi diakon Laurentius oli selleks ette nähtud raha ära kulutanud. Herlin lubas ka Risti koolmeistri tasu eest hea seista, kui vaid seal juba õpetama hakataks. Harju-Madise kooliolude kohta on kirja pandud lühike, aga kõnekas fraas: „Täielik õitseng” (*in vollem Flohr*) (vt Põldvee 1993).

19. augustil 1694 Harju-Madisel toimunud kirikuvisitatsioonil võidi öelda vaid kiidusõnu. Pastor Herlin „eksamineeris noori katekismuses mõlemas keeles, mis läks hästi, ja pärast seda eksamineerisid kogudust ka kõrgesti austatud visitaatorid ja see läks küllaltki kenasti, noored oskasid ka üsna hästi (*ziemlich gut*) lugeda ja viisi pidada”. Piiskop Joachim Salemani allkirjaga visitatsioonikokkuvõttes (30.08.1694) kiideti kõrgelt Herlini hoolt ja tänati jumalat nii eestlastest kui ka rootslastest koguduseliikmete heade edusammude (*gar gute profectus*) eest, iseäranis oli silma hakanud laste hea lauluoskus. Koguduses leidis vaid mõni üksik, kes ristiusu peatükke ühes pihi ja palvetega ei osanud, enamik teadis aga ka Lutheri seletusi. Visitaatorite küsimusele kooliasjade kohta vastas pastor Herlin, et kõstri kõrval on ametis eraldi koolmeister, kes Tema Kuninglikult Majesteedilt palka saab, ning „tal on oma kiriku juures 288 hinge, kes kõik lugeda oskavad”. Nende nimed oli pastor kirikuraamatusse¹² märkinud. See tähendab, et Bengt Adamson oli alates talvest 1688/1689 lugema õpetanud u 200 Harju-Madise

last. Aga nagu märgitud, käisid Harju-Madisel koolis ka Risti lapsed.

Kooliküsimusi ei unustatud ka suure nälja ajal. 29. jaanuaril 1696 viibisid Eestimaa konsistooriumi istungil Gabriel Herlin ja Risti kirikueestseisja leitnant Leps. Herlin tuletas meelde, et kirikuseaduse järgi peavad need, kes karistuspingist (*Straaf Schemel*) pääsevad, poole trahvist kirikule, poole aga vaestele maksma. Ta tegi ettepaneku kasutada raha, mis kihelkonna vaeste varjupaigas kerjustest üle jääb, vaeste noorte, s.o koolilaste heaks, sest paljudel neist pole leiba või ei suuda nad raamatuid osta. Leitnant Lepsi sõnade järgi oli Risti kirik nii vaene, et nad kogu summat kerjuste jaoks vajasisid. Konsistoorium otsustas, et kõik peab käima kirikuseaduse järgi, aga kuivõrd vaesed noored kuuluvad ka vaeste sekka, võib sellest rahast üht-teist siiski Jumala auks ja jumalakartlikkuse edendamiseks (loe: koolitoetuseks) kasutada. 1696. aasta sügisel lahkus Herlin Harju-Madisel ja sai Tallinna püha Mihkli rootsi koguduse õpetajaks. Bengt Adamsoni edasise käekäigu kohta puuduvad andmed. 1700. aastal oli laste õpetamine Harju-Madisel katkenud, kuna koolmeistrile polnud palka maksta. Põhjasõja ajal, 1707. aastal toimunud kirikuvisitatsiooni andmeil oli koolimaja (*Schul-Stube*) lagunenu ning kõster ei õpetanud muud kui laulmist (Põldvee 1994, 43–47).

Kokkuvõtteks

Ehkki Rootsi-aegset talurahvakoolide ajalugu on kaua ja küllaltki põhjalikult uuritud, oli kuni viimase ajani ainus „elulooga” talupoja päritolu koolmeister Ignatsi Jaak. Nüüdseks on saanud endale eluloo ka Bengt Adamson, Risti kõstri Uustalu Adama poeg (sünd u 1672), kes arvatavasti õppis lugema Forseliuse juhatusel Ristil (1683/1684) ning kellest sai üks kahest Forseliuse abiõpetajast (1684?–1686) Tartus nn koolmeistrite seminaris. Asjaolu, et Bengt kutsuti (1686) koolmeistriks Sangastesse, kus teda protežeerisid Liivimaa ülemkonsistooriumi president Friedrich von Plater ja üks innukamaid rahvahariduse toetajaid Lõuna-Tartumaa praost Chilian Rauschert, näitab,

et ta oli parimatest parim. Vähemaga ei saanud leppida ka Gabriel Herlin Harju-Madisel, kus jätkus Bengt Adamsoni koolmeistrikarjäär 1688. aasta sügisel.

Harju-Madisel alustades oli Bengt arvatavasti 16-aastane, kuid ta valdas nii eesti, rootsi kui ka saksa keelt. Riiklik palk, oma aja kohta uhke ja avar koolimaja ning kogenud õpetaja tegid Harju-Madise koolist ühe kõige silmapaistvama talurahvakooli kogu Eesti- ja Liivimaal. Täiesti unikaalseks tegi selle aga kakskeelne õpilaskond – eestlased ja rootslased. Bengt Adamson kasutas lugemaõpetamise uudset meetodit, mida Forselius esmakordselt rakendas juba Ristil. Tema oli ka üks neist poistest, kelle suust kuulis Forselius elavat rahvakeelt, millest lähtus eesti kirjaviisi-uuendus. Bengt Adamsoni juhtum annab lootust, et tulevikus võib „eluloo” saada veel mõni Forseliuse kasvandik, näiteks Jõesuu Toomas või Pakri Hansu poeg Jüri, kellest me praegu ei tea palju rohkem kui nime. Senisest austusväärsemat kohta Eesti kultuuriloos väärivad kindlasti ka Gabriel Herlin kui Risti kooli asutaja ning Forseliuse eesti lugemis- ja kirjaviisiuuduse kaasautor ning toetaja. Herlini eestvedamisel ja riigi toetusel saavutas rahvaharidus Harju-Madise ja Risti kihelkonnas 17. sajandi lõpukümnetel silmapaistvalt kõrge taseme.

Märkused

¹ *Relation der Küster Wesen vndt Zustand betreffend in Harrien*. EAA, f 1, n 1, s 139, l 5p–6p.

² L. Andresen (1997, 170) väidab, et vanas kirjaviisis koolmeistrid ettevalmistust ei saanud. Tegelikult polnud selline välistamine võimalik, sest uues kirjaviihis raamatuid oli esialgu suhteliselt vähe. Näiteks Forseliuse kirjaviisis Tallinna eesti lauluraamat trükiti alles 1690. aastal, seni tuli koolides kasutada vanu või Tartu-keelseid lauluraamatuid. Tartu eesti kirjakeel läks Forseliuse ortograafia üle 1690/1691. aastal.

³ Kirjad B. G. Forseliusele, mis on viidatud G. Wieselgreni publikatsiooni järgi, asuvad Eesti ajalooarhiivis (EAA). Koos fotokoopiatega ja tõlkega on need avaldanud ka L. Andresen (1991), kelle raamat on lugejale hõlpsamini kättesaadav, ja viidatud kirjad selles kuupäevade järgi leitavad.

⁴ Uustalu Bengti ja Jõesuu Tooma palgaraha saatis Forseliuse vahendusel Ristile just nimelt Fischer.

⁵ Koolimaja põhiplaani mõõdud olid seega $u\ 5,5 \times 11\ m$; kambrite kütmiseks oli hoone keskel mantelkorstnaga ahi.

⁶ Harjumaa adrarevisjon 1686–1689, EAA, f 1, n 2, s 940, l 1173p.

⁷ Kirja pandi 4 paari härgi, 2 hobust, 2 paari härjavärsse, 8 lüpsilehma, 6 mullikat, 3 vasikat, 24 lammast, 6 siga.

⁸ EAA, f 854, n 2, s 2346, l 34–34p. Artikli autor tänab Katrin Kellot viite eest.

⁹ Jürgen Gedhardt koostatud Kõmmaste kaart ja Johan Holmbergi seletuskiri, 2. IV 1703. EAA 1-2-C-IV-116.

¹⁰ Eestimaa 1732. aasta adramaarevisjon (Kõmmaste mõis), EAA, f 3, n 1, s 467.

¹¹ L. Andresen (1997, 220) väidab, et maapäev lükkas Forseliuse aabitsate kasutamise ettepaneku tagasi.

¹² Need eesti kultuurilooliselt üliolulised dokumendid hävisid kirikumõisa tulekahjus 1785. aastal.

Kirjandus

Andresen, L. (1991) *Kirjamees ja rahvalaulestaja B. G. Forselius*. Tallinn: Eesti Raamat.

Andresen, L. (1997) *Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu. I. Eellugu ja algus kuni Põhjasõjani*. Tallinn: Avita.

Eestimaa 1725 (1988) = *Eestimaa 1725–1726. aasta adramaarevisjon. Harjumaa I–II. Allikpublikatsioon*. Tallinn: [Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskariiv].

Lancelot, C. ja Arnould, A. (1660/1975) *General and rational grammar. The Port-Royal grammar*. Toim Rieux, J. ja Rollin, B. E. The Hague, Paris: Mouton.

Pöldvee, A. (1989) Paar rännakut eesti kirjandusloo koiduhämaruses. *Keel ja Kirjandus* 9–10, 552–557, 604–611.

Pöldvee, A. (1992) Märkusi L. Andreseni raamatu ja B. G. Forseliuse asjus. *Keel ja Kirjandus* 7, 439–443.

Pöldvee, A. (1993) Eestimaa konsistooriumi kooliaruanded 1691. ja 1693. aastast. *Haridus* 11, 50–55.

Pöldvee, A. (1994) Rahvaharidusest Harjumaal Rootsi ajal (1561–1710). *Harju Muuseum 1989–1993. Artikleid ja aruandeid*. Keila: Harju Muuseum, 19–47.

Pöldvee, A. (2001a) *Pakri rootslaste kaebused Karl XI-le 1684. aastal*.

Muutuste aeg Harju-Madise ja Risti kihelkonnas. Keila: Harjumaa Muuseum.

Pöldvee, A. (2001b) Uustalu Bengti tundmatu elutee ja elutöö. *Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Pühendusteos Sulev Vahtre 75. sünnipäevaks*. Toim Andresen, A. Tartu: Ajaloosihtasutus Kleio, 205–221.

Pöldvee, A. (2002) Talurahvakoolid Eesti- ja Liivimaal 17. sajandi viimasel veerandil. *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil*. Koost Küng, E. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 81–155.

Pöldvee, A. (2005) Kui Uustalu Bengt ja Jõesuu Toomas... *Haridus* 9, 9–12.

Pöldvee, A. (2006) Kui Forselius Stockholmis käis... *Haridus* 11–12, 17–22.

Pöldvee, A. (2009) Rektor ja pastor Johannes Forselius. Märkmeid eluloost, argielust ja pedagoogikast. *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil. III*. Koost Küng, E. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 231–279.

Raudsepp, A. (1994) Chilian Rauschert Sangaste kihelkonna haridus- ja usuelu edendajana 17. sajandi lõpul ja 18. sajandi algul. *Bergid ja Sangaste. Lehekülgi Sangaste kihelkonna ajaloo*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 91–103.

Reiman, V. (1895) Bengt Gottfried Forselius. *Eesti Üliõpilaste Seltsi Album. III*. Tartu: Eesti Üliõpilaste Selts.

Vahtre, S. (1995) Chilian Rauscherti elutee ja elutöö. *Keel ja Kirjandus* 1–2, 29–40, 103–110.

Wieselgren, G. (1943) *B. G. Forselius und die Grundlegung der estnischen Volksschule. Urkunden und Kommentar*. (Äratrükk: Vetenskaps-societeten i Lund. Årsbok 1942.) Lund: Gleerup.